

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

СУЛІМЕНКО ОЛЕКСАНДР ГРИГОРОВИЧ

УДК 39 (477.82:430) “17”/ “19”

НІМЦІ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Спеціальність 07.00.05 – Етнологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент **Поліщук Юрій Миколайович**
науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Наулко Всеволод Іванович,
завідувач відділом пам' яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

кандидат історичних наук, доцент **Надольська Валентина Василівна**,
доцент кафедри археології та джерелознавства історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України

Захист відбудеться “23” грудня 2002р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349.

Автореферат розісланий “16” листопада 2002р.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м.Київ, вул. Володимирська, 58)

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О.І. Божко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Її обсяг – 189 сторінок. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, посилань, списку використаних джерел і літератури (14 сторінок, 202 найменування).

Вступ. Актуальність теми дослідження. Волинь була й понині залишається поліетнічним регіоном. На її теренах пліч-о-пліч разом з етнічними українцями проживали й проживають десятки інших народів, в тому числі й німці.

Дослідження історії німців Волині, з одного боку заповнює одну з прогалин у вивченні етнонаціональної спадщини народів України, а з іншого – сприяє позитивному розв'язанню проблем міжнаціональних відносин, зокрема між українцями й німцями.

Довготривалі взаємини між обома етносами дають немало прикладів не тільки співробітництва, взаємодії та позитивного взаємовпливу, а й непорозумінь, трагічних випробувань, етнічного відчуження і протистояння. Крім того, освоєння ними етнонаціонального простору Волині, сприяло становленню і формуванню спільних рис, властивостей у населення поліетнічного регіону. Таким чином, дослідження облаштування, життєдіяльності німецької спільноти є корисним для вивчення історії етнонаціональних процесів на Волині, які й понині малодосліджені.

Розробка цієї теми має і практичну цінність, оскільки матеріальна, духовна культура німецьких переселенців характеризувалася сталістю, консерватизмом та архаїчністю. Ці особливості пояснюються як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, зокрема частковою замкненістю, корпоративністю, ізоляцією німецьких переселенців, їх привілейованим колоністським статусом, а також компактним розселенням, де були сприятливі умови для проживання і відтворення традицій, звичаїв німецького етносу. Актуальність дослідження посилюється також можливістю врахування його в сучасній українській етнополітиці та практиці державотворення.

Об'єктом дослідження є німці, які проживали в кінці XVIII – на початку XX ст. на території Волинської губернії.

Предметом наукового дослідження є динаміка чисельності німецького етносу, закономірності господарської діяльності, побуту, культурного, релігійного і громадського життя німців Волині в кінці XVIII – на початку XX ст.

Мета праці полягає у здійсненні комплексного аналізу процесів переселення німецьких колоністів на Волинь в кінці XVIII – на початку XX ст., з'ясуванні особливостей розселення, господарського і культурного життя німців, взаємостосунків з корінним етносом, їхнього впливу на соціально-економічний розвиток регіону.

У відповідності з метою дисертант ставить такі наукові **завдання**:

виявити причини та вказати періоди появи німців на теренах Волині, регіони їх масового розселення, визначити динаміку їхньої чисельності;

проаналізувати форми господарської діяльності (землеробство, тваринництво, ремесла, промисловість);

встановити роль релігії в житті та побуті колоністів;

визначити процес становлення і функціонування німецької школи на Волині;

розкрити ставлення російського уряду та місцевих органів влади до німецьких колоністів, їх політико-правовий статус;

з'ясувати основні причини та напрями еміграції німців з Волині, а також вказати райони їх компактного проживання за межами губернії;

визначити питання, що потребують подальшої розробки.

Територіальні межі дослідження обумовлюються адміністративно-територіальним поділом Російської імперії, за яким Волинська губернія поділялася на 12 повітів і входила до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства. Нині ці землі частково або повністю входять до Волинської, Житомирської, Рівненської, Тернопільської та Хмельницької областей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XVIII – 1915 р. Нижня хронологічна межа

пов'язана з початком активної німецької колонізації регіону. Верхня межа обумовлена початком Першої світової війни та рядом обмежувальних указів стосовно волинських німців, що привело до їхнього масового виселення у глибинні регіони імперії та еміграції за її межі.

Методологічною основою дисертації є головні наукові принципи історичного пізнання - об'єктивність та історизм. Науково-теоретичною основою вивчення проблеми стала теорія історичного пізнання.

З врахуванням мети і завдань у роботі застосовані проблемно-хронологічний та статистичний **методи** наукового дослідження.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що автор уперше в українській етнологічній науці зробив спробу комплексного дослідження історико-етнографічних аспектів життєдіяльності однієї з національних меншин Волині – німців, з початків їх масової появи в регіоні в кінці XVIII ст. і до виселення в 1915 р.; виявлено і проаналізовано взаємозв'язок материнських і дочірніх німецьких колоній. У науковий обіг введено значну кількість нових архівних документів, статистичних матеріалів, німецькомовних джерел, узагальнення яких дало можливість уточнити чисельний, соціальний, майновий, господарський стан волинських німців та по-новому розкрити їх роль у розвитку регіону і підвищенні загальнокультурного рівня населення Волині.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані в написанні узагальнюючих праць з етнології України та історико-етнографічних досліджень Волині, підготовці підручників та навчальних посібників, лекцій та спеціальних курсів з етнології в навчальних закладах, для організації краєзнавчих заходів тощо.

Апробація дисертаційного матеріалу. Основні положення, результати дослідження знайшли відображення в чотирнадцяти публікаціях автора, тезах, доповідях на регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференціях: регіональній науково-краєзнавчій конференції “Південно–Східна Волинь: наука, освіта, культура” (Хмельницький, 1995р.); всеукраїнських науково-краєзнавчих конференціях: “Звягель древній і вічно молодий” (Новоград-Волинський, 1995р.), “До 130-річчя Житомирської обласної універсальної бібліотеки” (Житомир, 1996 р.), “Малинщина в просторі і часі” (Малин, 1996 р.), чотирьох міжнародних наукових конференціях “Історія релігій в Україні” (Львів, 1998, 1999, 2000, 2001 рр.) та інших.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Перший розділ “Історіографія та джерельна база дослідження” присвячений аналізу стану розробки означеної теми та розгляду джерельної бази дисертації.

Історіографія проблеми. Інтерес до вивчення стану німецьких колоній в імперській Росії в цілому, та на Волині зокрема, проявився ще в першій половині XIX ст.¹ Здебільшого це були праці, в яких наводилися статистичні матеріали про колоністів та аналізувалися заходи уряду щодо іноземних поселенців.

Зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії та її окремих регіонів різко зростає в 60-х рр. XIX ст., що було пов'язано з великим впливом іноземців в імперію. У цей період вийшли роботи П. Кеппена, А. Клауса². Однак відомості про німців Волині у названих працях були незначні.

У 70-80-х рр. XIX ст. з'явилися праці А. Вороніна,

П. Чубинського, А. Забеліна.³ Окремо варто виділити роботу А. Вороніна, в якій автор показав іноземну колонізацію Південно-Західного краю в цілому та Волині зокрема. Проте він фактично

1 Историческое обозрение водворения иностранных поселенцев в России // Журн. Мин-ва Внутренних Дел. - 1837.-№12; Благовещенский В. Обзор правительственных мер относительно иностранных поселенцев в России // Журн. Мин-ва Внутренних Дел.-1850.-№4.

2 Кеппен П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России.-СПб., 1861.; Клаус А. Сектаторы-колоницы // Вестн. Европы.-1868.- Т. 1. - С. 256-300; Т. 2.- С. 277-326; Т. 6.- С. 42-742.

33 Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае.-К., 1871; Чубинский П. Труды

обходить стороною 30-ті роки XIX ст., коли потік колоністів у регіон був досить значним.

Певний вклад у вивчення німецької меншини Волині вніс П. Чубинський, який у своїй роботі подав коротку довідку про життя та побут німців Волині, їх кількість, ореал розселення. Однак варто зазначити, що окремі сторони життя колоністів не були висвітлені. До того ж автор допускає ряд неточностей, в окремих місцях матеріал подається однобоко.

З вищеназваних робіт особливо слід виділити дослідження А. Забеліна. Фактично це була перша праця, в якій значна увага приділялася дослідженню німців Волині, наводилися дані про їхню чисельність, особливості розселення, види господарської діяльності. Проте життя й діяльність німців автор здебільшого показує з негативного боку, що дещо зменшує цінність дослідження.

У кінці 80-х рр. XIX ст. в журналі "Русский вестник" А. Велицин опублікував ряд статей, які започаткували антинімецькі мотиви у російській історіографії.¹ Окрім його праць тут друкувалися й інші матеріали про німецьку колонізацію. Так, у 1890 р. в розділі "Внутреннее обозрение" був опублікований огляд під назвою "Немцы на Волыни"², де подано загальну характеристику німецької колонізації регіону з 1781 по 1890 рр. При цьому автор робив висновок про онімення краю.

На зовсім інших позиціях стояли німецькі дослідники, які проживали в Росії. Окремі з них наводили значний фактичний матеріал про німецьких колоністів, ідеалізували їхні порядки, досягнення.³

Потрібно відмітити, що на початку XX ст. науковий інтерес до німецької проблематики дещо ослаб. Проте не на довго. З новою силою він спалахнув напередодні і в роки Першої світової війни. Праці написані в цей період, на нашу думку, можна розділити на дві групи. До першої відносяться дослідження А.П. Ліпранді, А.Е. Богдановського, С.П. Шелухіна, А. Реннікова⁴, які носили відверто шовіністичний характер, розпалювали антинімецьку істерію. Проте, незважаючи на явну тенденційність цих робіт, в них міститься певний фактичний матеріал про розселення німців на Волині, їх землеволодіння, освіту, побут, релігійне життя.

До другої групи можна віднести праці Г. Писаревського, Я.Штаха, К. Ліндемана,⁵ в яких автори намагалися дати об'єктивний аналіз життя німецьких поселенців у Росії. Слід відмітити, що роботи, які виходили в дореволюційний період, в основному торкалися німецької колонізації Півдня Росії і Волинь знаходила в них фрагментарне відображення.

Буремні 1917-1920 рр. притупили цікавість дослідників до німецької проблематики в Росії та Україні. Знову вона проявилася лише в 30-х рр. XX ст. Серед праць цього періоду варто виділити дослідження С. Нікеля⁶. Зацікавленість до історії німецьких колоністів в Росії почали проявляти й

этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. - СПб., 1872. - Т. 7. - С. 298; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. - К., 1887. - Ч. I.

1 Велицин А. Иностранная колонизация в России // Русский вестн. - СПб., 1889. - Т. 200. - С. 3-28; 1890. - Т. 206. - С. 153-157.

2 Внутреннее обозрение. Разд. XIV. Немцы на Волыни // Русский вестн. - СПб., 1890. - Т. 210. - С. 287-293.

3 Busch E. Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen - und Schulwesens der Ev. - Luth. Gemeinden in Rußland. - St. Petersburg, 1862.

4 Липранди А.И. Германия в России.- Харьков, 1911; Богдановский А. Что такое борьба с немецким засильем (цели и задачи "Общества 1914г.") - Пг.,1914; Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. - Одесса, 1915; Ренников А. Золото Рейна. О немцах в России.- Пг.,1915.

5 Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам).- М., 1909.; Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. - М., 1916; Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян - собственников. - М., 1917.

6 Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien. - Kiev, Charkow, 1935.

закордонні дослідники. Так, в цей час виходить ряд праць німецьких істориків. Серед них слід відмітити роботи А. Кляйндінста, А. Карасека, К. Люка, М. Хенніга¹ та інших. На початку 1930-х рр. виходить праця польської дослідниці С. Ціхоцької-Петражицької², присвячена історії виникнення німецьких колоній на Волині.

Початок Другої світової війни припинив роботу радянських істориків над німецькою проблематикою. Німецькі ж вчені продовжили дослідження. Так, в 1941 - 1943 рр. з'явилися праці А. Бройера, К. Штумпа, К. Шьопке,³ в яких дослідники показали регіони виходу переселенців і професію кожного з них.

У післявоєнний період радянські вчені-історики фактично не зверталися до розробки проблем німецьких колоністів. У цей час з'явилося лише ряд узагальнюючих праць з питань народонаселення, які в певній мірі відображали процеси колонізації окремих регіонів України. До таких робіт слід віднести праці А.Г. Рашина, В.І. Наулка, В.М. Кабузана, С.А. Макаруча,⁴ в яких німецька національна меншина знайшла фрагментарне відображення. Це пояснювалось тим, що з ідеологічних міркувань радянські історики в 50-х на початку 80-х рр. XX ст. практично обходили увагою проблеми національних меншин.

В той же час німецькими вченими в ці роки було підготовлено ряд досліджень. Так, у 1954 р. в Штутгарті колишніми "російськими німцями" було засновано часопис "Heimatbuch" ("Краєзнавча книга"), де друкувалися праці Ф. Рінка, К. Штумпа.⁵ Слід зазначити, що в цей період про них писали й окремі українські вчені, які проживали за межами СРСР.⁶ Варто зазначити, що вищезазвані праці не містять повного аналізу появи німців на теренах Волині, їхнього життя та діяльності.

У 1990-х роках в українській історіографії з'явилися дослідження І. М. Кулінича, Н. В. Кривця, В. І. Сергійчука, А. І. Кудряченка, М. І. Панчука, Б. В. Чирка, В. Б. Євтуха, М. Г. Щербака, В.І. Наулка, О.О. Рафальського⁷ та інших, в яких певне місце займали проблеми німецької колонізації України. Серед названих робіт найближче до теми нашого дослідження є праці В. І. Наулка, В. І. Сергійчука, М. Г. Щербака.

1990-ті рр. XX ст. стали періодом пожвавлення краєзнавчої роботи і краєзнавці внесли свій вклад

1 Kleindienst A. Deutschtum wöhhynisch im Lichte der Zahlen // Wöhhynischer Bote, Luzk, 1930. – F. 50; Karasek A., Luck K. Die deutschen Siedlungen in Wöhhynien. - Leipzig, 1931; Hennig M. Die evangelisch - lutherischen Kirche in Polnisch-Wöhhynien.- Selbstverlag, 1933.

2 Cichoocka-Petrazycka Z. Zywiol niemecki na Wöhhyniu.- Warszawa, 1933.

3 Breyer A. Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550-1830.- Leipzig, 1941; Stumpp K. Ostwanderung (1816-1822).- Leipzig, 1941; Schöpke K. Deutsche Ost-Siedlung. – Berlin, 1943.

4 Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.): Стат. очерк.- М., 1956; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: (Стат. картографічне дослідж.).-К., 1965; Кабузан В.М. Народы России в XVIII в.: Численность и этнический состав.-М., 1963; Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма.- Львов, 1983.

5 Rink F. Das Wöhhyniendeutschtum // Heimatbuch.-Stuttgart, 1954.-S.31-34; Rink F. Die Wöhhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal // Heimatbuch.-Stuttgart, 1959.-S.46-47; Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch – lutherischen Kirche in Südrußland von 1789-1910 // Heimatbuch.-Stuttgart, 1960.-S.81-95.

6 Енциклопедія українознавства / За ред. Кубійовича В. - Париж-Нью-Йорк, 1966.-Т. 5.-С.1770.

7 Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст.- 1917р.) // Укр. істор. журн.- 1990.- №9. - С.18-31; Сергійчук В. Німці в Україні //Український світ.-1993.-№1; №2; №3/12; 1994.- № 1; №2; №5/12; Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті рр.) // Центр етнополітичних дослідж. НАН України.- К., 1994; Кулінич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні.- К., 1995; Щербак М.Г., Щербак М.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).- К., 1997; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні - К., 1998; Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. – К., 2000; Рафальський О.О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.

у дослідження окремих сторінок життя волинських німців.⁸ Деякі аспекти колонізації регіону знайшли відображення в роботах О. М. Іващенко та Ю. М. Поліщука².

У цей період було захищено кілька дисертацій, в яких давався аналіз життєдіяльності окремих етнічних груп Волині в другій половині XIX - на початку XX ст. Зокрема цій проблематиці були присвячені дисертаційна робота та монографія М. В. Бармака і дисертація В. В. Надольської³. Однак в них німці не виступали окремим об'єктом дослідження, а розглядалися поряд з іншими етнічними групами.

Окремо варто виділити дисертаційну роботу М. П. Костюка, в якій подавався аналіз німецької колонізації Волині,⁴ починаючи з 60-х років XIX ст. і до 1914 р. Однак, як початок їх розселення в краї, так і масова депортація у 1914-1915 рр., автором не розглядаються.

Слід відмітити, що в 1990-ті роки активізувалося вивчення історії колонізації Волині й німецькими істориками. У цей час з'явилися праці М. Арндта, Х. Шмідта, Б. Праксенталера, Д. Нойтатца⁵ та інших. Частина з них була опублікована в німецькомовному часописі "Wolhynische Hefte" ("Волинські зошити").⁶

Варто зазначити, що історія появи колоністів на Волині, їх життя та діяльність знайшла певне відображення в спільній роботі німецьких "волинян" і Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.⁷

Джерельну базу дисертації складають як раніше опубліковані, так і вперше залучені до наукового обігу документи та матеріали, які поділяються на кілька груп.

До **першої** фактологічної групи джерел входять неопубліковані матеріали. Насамперед це стосується документів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Особливе місце серед них займає фонд Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442), де міститься найбільше матеріалів про німців Волині. Важливим для вивчення німецької школи є фонд Управління Київського навчального округу (ф. 707).

Багато цікавого про поведінку німецьких колоністів, їх ставлення до місцевого населення містить фонд Прокурор Київської судової палати (ф. 317). Ряд важливих відомостей зберігають джерела фонду Помічник начальника Волинського головного жандармського управління в Житомирському, Овруцькому і Староконстантинівському повітах (ф. 1599). Окремі аспекти

1 Бармак М. В. Початок німецької колонізації Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матер. міжнар. наук. конф. – Хмельницький, 1994.- С. 117-120; Костюк М. П. Фонди Державного архіву Житомирської області як джерело до історії німецької колонізації на Волині // Житомир в історії Волині та України: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. - Житомир, 1994.- С. 212-214; Надольська В. В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX століття // Матер. Всеукр. наук. краєзн. конф. до 130-річчя Житомирської обл. наук. універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 115-116;

2 Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки. – Житомир, 1997; Поліщук Ю. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999.

3 Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX- поч. XX ст.): Дис. ... канд. істор. наук. - К., 1996; Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796-1914): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - К., 1997; Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999.

4 Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - Львів, 1998.

5 Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick.- 1994; Schmiedt H. Die evangelisch - lutherischen Kirche in Wolhynien.- Marburg, 1992; Praxenthaler B. Aktenbestände über die Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir. - München, 1995, Neutatz D. Die "deutsche Frage" im Schwarzmeergebiet und Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856-1914).- Stuttgart, 1993.

6 "Wolhynische Hefte" ("Волинські зошити"): В 11 тт., видані історичним товариством "Волинь" у ФРН (м. Візентгайд).

7 Родина Волинь: [Статті и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волинской областей Украины]. - Визентгайд – Житомир: Изд-во "Волинь", 1998 – Т.17.

діяльності німців містяться у фондах Канцелярії Київського окремого цензора, Київського тимчасового комітету у справах друку та інших (ф.ф. 294, 295).

Досить цінну інформацію містять документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО). Серед матеріалів, що тут зберігаються, важливими є документи, зібрані у фонді Волинської губернської землевпорядкувальної комісії (ф. 226). Тут містяться різноманітні відомості про хутірські господарства німців, клопотання про купівлю землі тощо.

Важливу групу джерел про менонітів містить фонд Волинська палата державного майна (ф. 58). Він охоплює період з 1840 по 1866 рр. і зберігає документи про переселення менонітів на державні та приватні землі.

В іншому фонді, Канцелярія Волинського губернатора (ф. 70), зібрано 910 документів з 1793 до 1917 рр. В них подано відомості про німецьких поселенців, які проживали в губернії. В роботі також використано окремі матеріали інших фондів ДАЖО.

Другу групу джерел склали законодавчі акти вищих органів влади імперії опубліковані в “Своде законов Российской империи”. У ньому містяться правові документи, які дозволяють вивчити систему управління німецькими колоніями та регламентування їхнього внутрішнього життя.

До **третьої** групи джерел входять статистичні видання. До них відносяться Матеріали Всеросійського перепису 1897 р., огляди Волинської губернії та Пам’ятні книжки. Зокрема, в них є статистична інформація про стан господарств колоністів, їхня зайнятість в промисловості, ремісництві тощо.

Четверту групу джерел склали матеріали офіційної періодичної преси Росії та Волинської губернії - журнали “Русский вестник”, “Вестник Европы”, газети “Киевлянин”, “Волинские губернские ведомости”, а також неофіційні видання - “Волинь”, “Жизнь Волини”, “Волинская земля”.

Досить цінну інформацію містить **п’ята** група джерел, а саме німецькомовні часописи - “Wolhynische Hefte”, “Heimatbuch”, а також газета російських німців „Neues Leben“. Німецькі джерела дають різноманітну інформацію про життя колоністів на Волині. Переважна більшість робіт насичена ілюстраціями, картами, схемами тощо.

Таким чином огляд джерел засвідчив наявність достатньої бази для різнобічного висвітлення історії волинських німців в кінці XVIII – на початку XX ст.

У другому розділі “Чисельність та розселення німців на Волині” подається процес переселення та загальний аналіз чисельності та розселення німців на території Волинської губернії, починаючи з кінця XVIII ст. і до 1915 р.

Відзначається, що наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої до Російської імперії відійшли значні території, які потребували господарського освоєння. Тому в новоствореній Волинській губернії склалися сприятливі економічні та політичні умови для переселення іноземців, адже імперський уряд був зацікавлений у них, оскільки з їх допомогою сподівався підняти рівень сільського господарства і промисловості. Зазначається, що в регіон першими на запрошення багатих польських магнатів почали переселятися німці-ремісники, а також меноніти, які в кінці XVIII – на початку XIX ст. створили в губернії перші компактні поселення. Процес переселення і створення колоній посилюється в 30-60-х рр. XIX ст. Цьому сприяла політика імперського уряду (відміна кріпосного права у 1861 р., різноманітні пільги), а також позбавлення земельної власності активних учасників польських повстань 1830-1831 рр., 1863 р.

Значна маса переселенців прибувала сюди з аграрноперенаселених німецьких земель (Бадену, Вюртембергу, Ельзасу, Пфальцу, Західної Пруссії, Данцигу тощо), а також з Царства Польського і досить мало з Австрії. Німці селилися компактно вздовж тракту Брест-Литовськ-Київ, утворюючи лісові - материнські та дочірні колонії. Родючість ґрунтів, їх відносна дешевизна, схожість умов господарювання, порівняна близькість до німецьких етнічних земель – це те, що приваблювало німців на Волинь, сприяло їх масовій появі. Цей процес показано в розділі рядом таблиць.

Зазначається, що різке зростання кількості німецького населення в прикордонних південно-західних губерніях у 60-70-х роках XIX ст. і погіршення відносин з Німеччиною в кінці XIX ст. змусили царський уряд адміністративними методами перешкоджати німецькій колонізації Волині.

В другій половині 80-х та першій половині 90-х років XIX ст. за правління Олександра III, було прийнято ряд законопроектів, які обмежували вплив колоністів на Волинь. Це привело до того, що німці почали масово залишати губернію і виїжджати в різні регіони імперії (Сибір, Далекий Схід, Поволжя) та за її межі (Німеччину, США, Канаду, Бразилію, Аргентину). Зокрема в 1890-1894 рр. лише до країн Латинської Америки виїхало 30 тис. колоністів з Волині.

Звертається увага на те, що волинські німці у США та Канаді, як правило, селилися в лісових місцевостях, які були схожими на Волинь (Мічиган, Огайо, Вісконсін у США та Манітоба і Едмонтон у Канаді). Процес еміграції німців з Волині підкріплено таблицями та різними статистичними даними.

У розділі показано також, що напередодні Першої світової війни та з початком бойових дій в 1914 р. і розгортанням їх у 1915 р. відношення до німців ще більше погіршується. Уряд почав проводити секвестр їхніх земель і насильно відправляти німців у східні регіони імперії. Підсумовуючи викладений у розділі матеріал, зазначається, що дискримінаційна шовіністична політика царату привела до різкого скорочення чисельності волинських німців, оскільки на кінець 1915 р. з регіону виїхало близько 150 тис. колоністів.

У третьому розділі “Господарська діяльність” розглядаються особливості трудової діяльності німців на Волині. У розділі зазначається, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. в регіоні поступово складається структура господарських занять німців-колоністів – землеробство і тваринництво, ремесла, промисли. Вказується, що найбільших успіхів колоністи досягли у землеробстві і тваринництві. Підкреслюється, що піонерами в цих галузях господарської діяльності стали пруські меноніти, справу яких продовжили німці-колоністи.

У розділі висвітлено вклад німців у розвиток землеробства і тваринництва в губернії. Зокрема, підкреслюється значний внесок, який зробили колоністи в окультурення малозаселених просторів Волині. Зазначається, що найвищий рівень розвитку землеробства і тваринництва у колоністів припадав на 1900-1914 рр., коли починають виникати великі фермерські господарства, в яких використовують нові методи обробки землі, а також мінеральні та органічні добрива, сівозміни тощо. Відзначається, що поряд із землеробством важливу роль у господарському житті німців відігравало тваринництво. Підкреслюється роль окремих материнських колоній у розведенні нових порід худоби, коней, овець тощо. Відмічається, що прогресивні методи ведення господарства колоністами сприяли розвитку економіки регіону, поширенню в селянських та поміщицьких землеволодіннях нових методів господарювання. Вказується й на те, що завдяки вкладу німців у сільське господарство губернія займала одне з провідних місць в імперії за кількістю худоби та продажем м'яса.

У розділі досліджується також участь німців у ремісничій діяльності та промисловості. Підкреслюється, що німецькі компактні поселення на Волині мали своїх ремісників з великим вибором професій, які в своїх майстернях виготовляли все необхідне обладнання для сільськогосподарського виробництва (молотарки, плуги, борони тощо). Зазначається, що на Волині поступово виділилися центри ремісництва, які були зосереджені в основному в найстаріших материнських колоніях (Анете в Новоград-Волинському, Антонівка в Луцькому, Фасова Рудня в Житомирському повітах). Результати праці німецьких будівельників і сьогодні служать місцевому населенню. Про це свідчать власні польові дослідження колишніх колоній Березівки та Черемошного (нині села Житомирського району).

У розділі відзначається помітний внесок, який зробили ремісничі колонії для розвитку деяких галузей промисловості, зокрема борошномельної, суконної, деревообробної, шкіряної, винокурної. Окремо показано внесок німецьких майстрів у розвиток фарфоро-фаянсової промисловості Волині, адже в м. Корець виготовляли саксонський порцелян і берлінську фаянсову продукцію, яка в кінці XVIII – на початку XIX ст. користувалася попитом у всій Європі. Дочірні підприємства корецької мануфактури до теперішнього часу існують як фарфорові заводи в Баранівці та Городниці Житомирської області.

У розділі висвітлені репресивні заходи царського уряду щодо волинських німців у 1914-1915 рр., які загальмували економічний розвиток колоній, завдали шкоди їхньому господарству, яке з часом прийшло до повного занепаду.

У четвертому розділі “Громадське і культурне життя” досліджується система громадського самоврядування в німецьких колоніях. Підкреслюється, що вона зберігала свої національні особливості. Також висвітлюється релігійне життя волинських німців та розвиток шкільної освіти. Зокрема, зазначається, що у них найбільш чисельною була лютеранська церква, перші громади якої з’явилися тут ще в кінці XVIII ст. На початок XX ст. релігійні служби на Волині здійснювали 13 кірх і 191 молитовний будинок. У розділі показується роль релігії у житті та побуті колоністів (хрещення, конфірмація, шлюбні звичаї, обряди поховання), розкривається діяльність окремих духовних осіб (пасторів, канторів, кістерів). Оскільки в регіоні їх була недостатня кількість, то з дозволу імперського уряду в колонії Гаймталь Житомирського повіту були організовані спеціальні курси для підготовки канторів німецьких колоній Київського навчального округу (Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська губернії). Підкреслюється, що серед великих німецьких релігійних громад на Волині виділялись також меноніти, духовна культура яких характеризувалася консерватизмом та архаїчністю. Звертається увага на розвиток сектанства в середовищі колоністів, а саме баптизму і штундизму. Зазначається, що баптисти Волині мали значний вплив не лише в губернії, а й серед одновірців усїєї імперії, оскільки тут у січні 1909 р. в колонії Нейдорф Житомирського повіту відбувся з’їзд духовних наставників німецьких баптистів усїєї Росії. В розділі показано їх чисельність в окремих повітах губернії, зокрема у Житомирському, де на початку XX ст. проживало. 4 тис. чоловік. Детально висвітлено побут німців-баптистів, який відрізнявся від інших співвітчизників.

У розділі відображено процес розвитку шкільної справи в німецьких колоніях, визначаються її особливості. На конкретних матеріалах аналізується робота шкіл, їх утримання, а також показана політика російського царизму щодо русифікації німецької школи. Проте, незважаючи на обмежувальну політику царського уряду, місцевої влади, німецьке населення губернії досягло в організації освіти значних успіхів. Це висвітлено у розділі цілим рядом статистичних даних.

В роботі зазначається, що німці-волинці підтримували тісні зв’язки з своїми співвітчизниками, які проживали в інших регіонах імперії та за її межами, отримуючи листи, брошури та газети. Підкреслюється, що з середовища німецьких колоністів виходили добре підготовлені в професійному відношенні спеціалісти, які вносили значний вклад у розвиток науки та культури губернії, України та й імперії в цілому. У розділі зазначено, що, незважаючи на замкнений спосіб життя, який вели німецькі колоністи, в досліджуваний період відмічалися певні зрушення у їхніх стосунках з місцевим населенням (прийняття німцями православ’я, а українцями лютеранства, баптизму, штундизму), здійснювалися також взаємовпливи і у мовному середовищі.

У результаті проведеного дослідження автор дійшов наступних **висновків**, основні з яких виносяться на захист:

В кінці XVIII – другій половині XIX ст. внаслідок економічних, політичних причин (приєднання регіону до Росії, захоплення іноземної колонізації, позбавлення земельної власності учасників польських повстань 1830 – 1831 рр., 1863 р, відміна кріпосного права в 1861 р.) в структурі населення Волинської губернії почала формуватися етнічна група німців, яка до початку XX ст. стала однією з найбільших у регіоні. Розселення колоністів мало свої періоди та чітко виражені географічні особливості;

Під впливом давніх традицій, а також пільг царського уряду в німців пріоритетними галузями господарської діяльності було землеробство і тваринництво. Досить розвинутими у них були ремесла, центрами яких ставали материнські колонії. Колоністи внесли значний вклад у розвиток окремих галузей промисловості регіону (борошномельної, шкіряної, фарфоро-фаянсової); Важливою складовою частиною духовного життя німців була релігія (лютеранство), яка позитивно впливала на всі сфери життя колоністів (освіта, побут) та сприяла збереженню ними національних особливостей і традицій. У колоніях Волині в кінці XIX – на початку XX ст. також поширювалось сектанство – баптизм, штундизм;

Провідну роль в житті колоністів відігравала школа, яка пройшла складний процес свого становлення; характерним для неї було збереження ортодоксально-конфесійних традицій навчання;

Між німецькими колоністами та місцевим населенням існували економічні, громадські, релігійні контакти, що характеризувалися взаємовпливами та взаємозбагаченнями;
Погіршення відносин Росії з Німеччиною в другій половині XIX ст., привело до поступового обмеження колоністського землеволодіння царським урядом, русифікації німецької школи в губернії, а початок Першої світової війни та її хід привів до масових депортацій волинських німців в глиб Росії, а також їхньої еміграції за межі імперії, що привело до різкого зменшення чисельності колоністів у регіоні і занепаду їхнього господарства.

Основні положення і висновки дисертації викладені в публікаціях:

Статті:

Русифікація царським урядом німецької школи на Волині у 80-х – на поч. 90-х рр. XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. 1999. – Т.3 (5). – С. 165-170.

Господарське життя німецьких колоністів на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.). – Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Історія. - Випуск 50. – К., 2000. - С. 75-77.

Українсько-німецькі взаємовпливи у господарському та культурному житті Волині (кінець XIX – початок XX ст.). // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 10.- К., 2001. – С. 89-91.

Тези доповідей та повідомлення на наукових конференціях:

Населення Волинської губернії на поч. XX ст. // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. - Новоград-Волинський, 1995. С. 28-31.

Релігійні уподобання і рівень грамотності населення Волинської губернії на початку XX ст. // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матер. регіональної наук. краєзн. конф. – Хмельницький, 1995. - С. 159-161.

Німці і чехи в культурному житті Волині в кінці XIX – на поч. XX ст. // Матер. Всеукр. наук. краєзн. конф. до 130-річчя Житомирської обласної універсальної бібліотеки. 23-25 травня 1996 р. – Житомир, 1996. - С. 116-117.

Соціально-економічний стан німецьких колоній Волині в 60-70-х рр. XIX ст. // Малинщина в просторі і часі. Матер. Всеукр. наук. краєзн. конф. – Малин, 1996. – С. 78-80 (співавтор - Суліменко Л.А.).

Німецька колонізація Волині в кінці XIX ст. // Малинщина в просторі і часі. Матер. Всеукр. наук. краєзн. конф. – Малин, 1996. – С. 76-78.

Конфесійний склад населення Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Історія релігій в Україні. Матер. VIII міжнародного круглого столу. 11-13 травня 1998 р. – Львів, 1998.- С. 256-257 (співавтор - Піціль О.С.).

Меноніти на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. Науковий збірник. – Київ, Житомир, 1998. – С. 67-69.

Розвиток шкільної освіти в німецьких колоніях Волинської губернії (кінець XVIII - XIX ст.) // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1998. – С. 47-51.

Лютеранська церква на Волині та її роль в шкільному житті поселенців (друга пол. XIX - поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Матер. IX міжнар. конф. 11-13 травня 1999 р. – Львів, 1999. – С. 159-161.

Релігійне сектантство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX - поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці X міжнар. конф. 11-13 травня 2000 р. (Кн. 1). - Львів, 2000.– С. 360-364.

Релігійні обряди і традиції в житті німецької етнічної групи на Волинському Поліссі (кінець XIX – початок XX ст.). // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнар. конф. 16-18 травня 2001 р. (Кн. 1). - Львів, 2001. – С. 420-424.

Анотації

Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 –

Етнологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню німецької колонізації Волині, господарській та культурній діяльності колоністів у регіоні в кінці XVIII – на початку XX ст. На основі широкого кола архівних, статистичних, німецькомовних джерел аналізується походження волинських німців, динаміка їх чисельності та регіони компактного поселення, форми господарської діяльності, побут, релігія, освіта колоністів. Встановлено факти взаємовпливів українського та німецького етносів у регіоні. Показано вклад колоністів у соціально-економічний розвиток губернії.

Ключові слова: національні меншини, німці-колоністи, меноніти, Волинська губернія, Україна, господарство, релігія, освіта, побут.

Сулименко А.Г. Немцы Волини (конец XVIII – начало XX в.). Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 – Этнология. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2002.

Диссертация посвящена комплексному исследованию немецкой колонизации Волини, хозяйственной и культурной деятельности колонистов в регионе в конце XVIII – в начале XX в. На основе широкого круга архивных, статистических, немецкоязычных источников анализируется происхождение волинских немцев, динамика их численности и регионы компактного поселения, формы хозяйственной деятельности, быт, религия, образование колонистов. Установлены факты взаимовлияний украинского и немецкого этносов в регионе.

Показано, что под влиянием древних традиций, а также льгот царского правительства в немцев приоритетными отраслями хозяйственной деятельности было земледелие и скотоводство.

Определено место ремесел и промыслов в структуре традиционной занятости колонистов.

Проанализирован вклад немцев в социально-экономическое развитие Волинской губернии.

В диссертации отмечена роль религии и ее влияние на все сферы жизни колонистов, особенно образование и быт, а также обращается внимание на развитие сектанства в их среде (менониты, баптисты, штундисты). Показано значение школы для волинских немцев, которая сохраняла ортодоксально-конфессиональные традиции обучения. Подчеркивается, что благодаря системе обучения и влияния на нее религии, немцы имели высокую степень грамотности по сравнению с другими этносами губернии.

Ключевые слова: национальные меньшинства, немцы-колонисты, менониты, Волинская губерния, Украина, хозяйство, религия, образование, быт.

Sulimenko A.G. The Germans of Volyn (the end of the XVIII-th and beginning XX-th). Manuscript.

Thesis for the scientific degree of Candidate of Science (History). Specialization 07.05.00 – Ethnology, Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv, 2002.

The thesis investigates in complex German colonization of Volyn, economic and cultural activities of colonists in the region at the end of the 18 th – the beginning of the 20 th centuries. On the basis of numerous archival, statistical and German sources the origin of Volyn Germans, dynamics of their number and regions of their compact settlement, forms of economic activity, way of life, religion, education of colonists are analyzed. Facts of interrelations of Ukrainian and German nations in the region have been determined. The contribution of colonists to social and economic development of the province is shown.

Key words: national minorities, German colonists, menonits, the Volyn province, Ukraine, economy, religion, education, way of life.